

مجله حقوقی

دوره ۸ - شماره ۲۳ - بهار ۱۴۰۴

- تحلیلی بر مقایسه تغییرات اساسی در مقررات یو.سی.پی ۵۰۰ و یو.سی.پی ۶۰۰
همایون مافی، سودابه اسدیان
عدالت قضایی در قوانین کیفری اسلام
ابوالفتح خالقی، مریم خلیل دخت
تأثیر بیماری‌های فراگیر بر گسترش تروریسم
محسن مولائی فرد، هادی مسعودی قر
بزه دیدگی زنان در خانواده: راهکارها و مبانیت حمایت کیفری از آنان
سیدعلیرضا میرکمالی، زهرا محمودی، امید زینالی
چالش‌ها و راهبردهای اجرایی شدن حجاب و عفاف
محمود حبیبی تپان، ترگس زندی علی آبادی
نقد آیین نامه ماده سوم قانون الزام به ثبت رسمی معاملات اموال غیرمنقول
کوثر نظری، ابراهیم باقوتی
مطالعه تطبیقی اصل حسن‌نیت در حقوق ایران و فرانسه بر پایه اصلاحات ۲۰۱۶
اکبر عظیمی
واکاوی شناسایی حق بر محیط زیست در پرتو اسناد بین المللی و رویه های قضایی
مونا دوانلو
تأملی در روند هوش مصنوعی در پیشگیری از جرم
علی نجفی، سیدمحسن موسوی قر
ناظر بر جنسیتی در اشتغال زنان استان سیستان و بلوچستان: بررسی عوامل اجتماعی و سیاسی
ابوالحسن جنتی، زینب هاشمی باغی
نقد و تحلیل تطبیقی ماهیت قراردادهای هوشمند در نظام‌های حقوقی ایران و ایالات متحده آمریکا
امل سلیمانی، مریم اسکندری
تحلیل تطبیقی جرم تصرف عدوانی اموال منقول در حقوق ایران و انگلستان: مبانیت، ارکان و ضمانت های اجرایی
امیرمحمد ماهرخ، سعید بابایی
صلح در حقوق ایران: تحلیل تطبیقی با دیگر راه های حل و فصل اختلافات
محمدباقر پارساپور، اعظم لطفی نیستانک
آثار حقوقی و پیامدهای استناد به قاعده ضرورت در حقوق بین‌الملل
سیدمحمدپیرام بطحایی
تحلیل جرایم مرتبط با زمین خواری در حقوق کیفری ایران و فرانسه
وحید کیومرثی
بررسی خسارت ناشی از خسارت در حقوق ایران و کنوانسیون بیع بین المللی کالا
امیرمحمد توکلی، ستایش حاج رحیملی طهرانی
مقایسه تحریم‌های یکجانبه و تحریم‌های شورای امنیت: تحلیل حقوقی و پیامدهای فرامرزی
سیدفواد علوی، علی تقی‌زاده، محمدجواد قصابی فرد
جرایم و حوادث ناشی از کار در حقوق ایران و فرانسه
سیماسوداگر
جایگاه حقوقی کاربرد سلاح های شیمیایی از سوی عراق علیه ایران از منظر حقوق بین الملل
سارا فرزادی مهر، مجتبی نظیف، قاسم مقدمیان، اسماعیل عموری
سیاست جنایی مجازات های جایگزین‌های حبس در جرایم نبروهای مسلح ایالات متحده آمریکا
امیرحسن ابوالحسنی، سیدحبیبی علوی، الهام زارع
قرارداد حمل و نقل کالا در نظام حقوقی ایران و فرانسه
مهشید سادات طبایی، فهیمه طاهرلو
استقرار قوانین هوش مصنوعی در مبارزه با پولشویی و بازیابی دارایی‌ها
علی موید احمدی، امیررضا محمودی
مالکیت مریخ در پرتو معاهده فضای ماورای جو ۱۹۶۷ میلادی: تحلیل حقوقی تعارضات و راهکارها
مهدی قره داغی
تحلیل سیاست کیفری قانونگذار ایرانی در قبال جرایم تروریستی: چالش‌ها و راه کارها
مصطفی رضایی
تعارض اصول حاکم بر اراضی شهری با حقوق مالکانه در نظام حقوقی ایران
سیدمحمدباقر حقایقی، فرزین یزدان پناه، حمیدرضا کناری زاده
بررسی فقهی-حقوقی عدم لزوم ترتیب اثر به شرط حق طلاق زوجه در عقدنامه های نکاح
وحید پارسایی دادرس
جایگاه تفسیر قرارداد در نظام حقوقی ایران
اصلان علیزاده، اسماعیل حسینی
اجرایی آرایی دیوان داوری ورزش در سطح ملی
سپیده احمدیان فرد
چبران خسارت ضرر شخصی در شبه جرم و مصادیق آن در قوانین کیفری: بررسی حقوقی و قضایی
میثم حسینی زاده
بررسی فقهی و حقوقی لجاج مصنوعی در ایران
فاطمه معزی، هانیه اکبری، هادی روستا

The Legal Status of the Use of Chemical Weapons by Iraq Against Iran from the Perspective of International Law

Sara Farzadi Mehr

PhD student in Criminal Law and Criminology, Department of Law, Faculty of Humanities, Islamic Azad University, South Tehran Branch, Tehran, Iran (Corresponding Author)

Mojtaba Nazif

Assistant Professor, Department of Law, Faculty of Law and Political Science, South Tehran Azad University, Tehran, Iran

Qasim Moghadamian

Bachelor of Laws, Department of Law, Faculty of Humanities, Islamic Azad University, Ahvaz, Iran

Esmail Amouri

Master of Science in Private Law, Department of Law, Faculty of Humanities, Islamic Azad University, Ahvaz, Iran

جایگاه حقوقی کاربرد سلاح‌های شیمیایی از سوی عراق علیه ایران از منظر حقوق بین‌الملل

سارا فرزادی مهر

دانشجوی دکتری حقوق کیفری و جرم‌شناسی، گروه حقوق، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران جنوب، تهران، ایران (نویسنده مسئول)

farzadimehr.sara@gmail.com
<http://orcid.org/0009-0005-5498-4660>

مجتبی نظیف

استادیار، گروه حقوق، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه آزاد واحد تهران جنوب، تهران، ایران

mnazif690@gmail.com
<http://orcid.org/0009-0006-8284-3908>

قاسم مقدمیان

کارشناسی حقوق، گروه حقوق، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی، اهواز، ایران

qasimbloom972@gmail.com
<http://orcid.org/0009-0004-0078-4850>

اسماعیل عموری

کارشناس ارشد حقوق خصوصی، گروه حقوق، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی، اهواز، ایران

esmailamouri78@gmail.com
<http://orcid.org/0009-0002-6098-7161>

Abstract

The use of chemical weapons has consistently been among the clear violations of international humanitarian law throughout the last century, especially following World War I, where their use was explicitly prohibited by one of the established rules of international law. Nevertheless, during the Iran-Iraq War, Iraq extensively used such weapons against Iranian military and non-military targets. This study examines the legal status of the use of chemical weapons during the war from the perspective of international law, analyzing legal documents, institutional responses, and official reports using a descriptive-analytical approach. It also evaluates the international community's capacity and the responses of relevant institutions. The findings indicate that Iraq's use of chemical weapons was not only a clear violation of international legal norms but also highlighted the lack of a unified legal mechanism to address such crimes. This study emphasizes the necessity of strengthening international criminal law mechanisms, enhancing the role of international courts and institutions, and proposing practical legal strategies to hold perpetrators accountable and prevent the recurrence of such crimes.

Keywords: Chemical Weapons, Iran-Iraq War, International Humanitarian Law, War Crimes.

چکیده

کاربرد سلاح‌های شیمیایی در طول سده بیستم میلادی، همواره یکی از مصادیق بارز نقض حقوق بشردوستانه بین‌المللی به شمار می‌رود؛ به ویژه پس از جنگ جهانی اول که استفاده از این سلاح‌ها به یکی از قواعد مسلم حقوق بین‌الملل بدل شد. بااین‌حال، جنگ ایران و عراق، صحنه‌ای بی‌سابقه از استفاده گسترده و هدفمند از این سلاح‌ها توسط حکومت عراق بود. در طول جنگ، به‌طور سیستماتیک از سلاح‌های شیمیایی علیه نیروهای نظامی و غیرنظامی‌های ایرانی استفاده کرد؛ اقدامی که از منظر حقوق بین‌الملل، مستلزم واکنش حقوقی و پاسخگویی نهادهای ذیربط بود. پژوهش حاضر با رویکرد توصیفی-تحلیلی و با بهره‌گیری از منابع حقوقی، گزارش‌های رسمی و شواهد مستند، به جایگاه حقوقی حملات شیمیایی پرداخته و نیز ظرفیت پاسخگویی نهادهای مسئول و واکنش آن‌ها را مورد مطالعه قرار داده است. نتایج پژوهش حاکی از آن است که نه تنها استفاده از سلاح‌های شیمیایی در این جنگ با اصول بنیادین حقوق بین‌الملل مغایرت داشته بلکه واجد خلاهای حقوقی در نظام حقوق بین‌الملل، تداوم آن و نادیده گرفتن حقوق قربانیان شده است. این پژوهش، با هدف تبیین زمینه‌های حقوقی و انسانی نقض حقوق قربانیان و همچنین مطالعه امکان شکل سازوکارهای قضایی بین‌المللی و پیشنهاد راهکارهایی در راستای تقویت سازوکارهای پاسخگویی بین‌المللی و پیشگیری از تکرار این جنایات در آینده است.

واژگان کلیدی: سلاح‌های شیمیایی، جنگ ایران و عراق، حقوق بین‌الملل بشردوستانه، جنایت جنگی.

Received: 2025/04/01 - Review: 2025/05/10 - Accepted: 2025/06/15

دریافت مقاله: ۱۴۰۴/۰۱/۰۱ - بازنگری: ۱۴۰۴/۰۵/۱۰ - پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۱۵

ارجاع:

فرزادی مهر، سارا؛ نظیف، مجتبی؛ مقدمیان، قاسم؛ عموری، اسماعیل؛ (۱۴۰۴)، جایگاه حقوقی کاربرد سلاح‌های شیمیایی از سوی عراق علیه ایران از منظر حقوق بین‌الملل، تمدن حقوقی، شماره ۲۳.

Copyrights:

Copyright for this article is retained by the author (s) , with publication rights granted to Legal Civilization. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0>) , which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

CC BY NC SA

مقدمه

جنگ، در طول تاریخ بشر، همواره یکی از مخرب‌ترین جلوه‌های روابط بین‌الملل بوده است اما در قرن بیستم میلادی با پیشرفت فناوری نظامی، شیوه‌های جنگ نیز دگرگون شد و شکل‌هایی از نبرد به کار گرفته شدند که نه تنها نظامیان، بلکه غیرنظامیان و حتی نسل‌های آینده را نیز قربانی ساختند. یکی از شیوه‌های جنگی، استفاده از سلاح‌های شیمیایی است که به واسطه آثار گسترده، دردناک و پایدار آن، همواره مورد توجه حقوق بشردوستانه و نهادهای بین‌المللی قرار داشته است. این سلاح‌ها برخلاف سایر ابزارهای جنگی، به جای انهدام صرف نیروهای دشمن، نه تنها به انسان‌ها بلکه به محیط زیست نیز آسیب جدی وارد می‌کنند. استفاده از این سلاح‌ها به‌خصوص در جریان جنگ هشت ساله ایران و عراق، مسئله‌ای جدی در حقوق بین‌الملل بشر دوستانه و پاسخگویی به نقض حقوق بشر به شمار می‌آید؛ این جنگ یکی از نمونه‌های بارز استفاده گسترده و مکرر از سلاح‌های شیمیایی بود که طی آن، دولت عراق، تحت رهبری صدام حسین، به‌طور سیستماتیک و هدفمند از این نوع سلاح‌ها علیه نیروهای نظامی و غیرنظامی ایرانی استفاده کرد.

این اقدامات، از نظر ماهیت، مقیاس و قربانیان، از مصادیق برجسته و دردناک نقض حقوق بین‌الملل محسوب می‌گردد. به‌رغم اثبات استفاده گسترده عراق از این سلاح‌ها توسط نهادهای بین‌المللی، واکنش جامعه جهانی در زمان وقوع این جنایات، عمدتاً با سکوت، انفعال یا حمایت سیاسی برخی

دولت‌ها همراه بود. این وضعیت، علاوه بر این که بر رنج قربانیان افزود، موجب ایجاد پرسش‌هایی عمیق درباره اعتبار، کارآمدی و بی‌طرفی ساختارهای حقوق بین‌الملل در مواجهه با جنایات آشکار شد. حملات علیه مناطق مسکونی و جبهه‌های جنگ در مناطقی چون سردشت و حلبچه، نه تنها از منظر اصول بشردوستانه، بلکه به عنوان مصداقی از جنایت بین‌المللی، نیازمند بازنگری دقیق در کارکرد نظام حقوق کیفری بین‌المللی است.

پرسش‌هایی درباره نحوه شناسایی این اعمال در چهارچوب اسناد موجود، علل عدم پیگیری قضایی و تأثیر ملاحظات سیاسی بر فرایندهای عدالت همچنان مطرح هستند و پرداختن به آن‌ها گامی مهم در پر کردن خلأهای حقوقی و نهادی به شمار می‌آید. در شرایطی که معاهدات معتبری چون پروتکل ۱۹۲۵ میلادی ژنو، کنوانسیون سلاح‌های شیمیایی و اساسنامه رم بر غیرقانونی بودن این اقدامات تأکید دارند، بررسی عملکرد نهادهایی مانند شورای امنیت سازمان ملل متحد و ظرفیت‌های موجود برای تشکیل سازوکارهای قضایی ویژه، راهی برای سنجش میزان تطابق تعهدات حقوقی با واقعیت‌های سیاسی و اجرایی پیش رو قرار می‌دهد. ازسوی دیگر، تأثیرات ماندگار این حملات بر سلامت جسمی، روانی و... قربانیان، ضرورت نگاه دوباره به این پرونده را تقویت می‌کند؛ نگاهی که نه صرفاً واکنشی به گذشته، بلکه تلاشی در جهت احیای اصول بنیادین عدالت و کرامت انسانی است.

در زمینه کاربرد سلاح‌های شیمیایی و جنایات جنگی در جنگ ایران و عراق، پژوهش‌های متعددی در سطح جهانی و منطقه‌ای انجام شده است. برخی از پژوهشگران به بررسی ابعاد سیاسی و نظامی این استفاده‌ها پرداخته‌اند و برخی دیگر به تحلیل ابعاد حقوقی و بین‌المللی آن توجه کرده‌اند. از جمله پژوهش‌هایی که در این زمینه انجام شده‌اند، می‌توان به مطالعات حقوقی درباره کنوانسیون‌های بین‌المللی مانند پروتکل ۱۹۲۵ میلادی ژنو و کنوانسیون سلاح‌های شیمیایی اشاره کرد که به تحریم‌ها و واکنش‌های سازمان‌های بین‌المللی در برابر نقض‌های صورت گرفته پرداخته‌اند. بااین حال، به رغم انجام پژوهش‌های متعدد، هنوز جای خالی تحلیل‌های جامع حقوقی و بررسی مقایسه‌ای عملکرد نهادهای بین‌المللی در زمینه پیگیری این جنایات وجود دارد.

این پژوهش با هدف مطالعه وضعیت حقوقی کاربرد سلاح‌های شیمیایی توسط عراق در جنگ علیه ایران از منظر حقوق بین‌الملل، با تمرکز بر جنبه‌هایی چون ممنوعیت‌های حقوقی بین‌المللی، مسئولیت دولت‌ها، واکنش نهادهای بین‌المللی و امکان پیگرد کیفری این اقدامات صورت گرفته است و در پی

پاسخ به این پرسش‌های کلیدی است که آیا اقدامات عراق در استفاده از سلاح‌های شیمیایی در جنگ با ایران، با توجه به اسناد بین‌المللی موجود، مصداق جنایت جنگی و جنایت علیه بشریت محسوب می‌شود؟ جامعه بین‌المللی چه نقشی در پیشگیری، پاسخگویی یا محاکمه این اعمال داشته یا می‌توانست ایفاء کند؟ روش تحقیق در این پژوهش، توصیفی-تحلیلی است و در این راستا، از منابعی مانند اسناد بین‌المللی، گزارش‌های سازمان‌های بین‌المللی و مقاله‌های حقوقی استفاده شده است. همچنین بر مبنای مطالعات کتابخانه‌ای و تحلیل داده‌های موجود در مورد واکنش‌های حقوقی به استفاده از سلاح‌های شیمیایی در جنگ ایران و عراق انجام می‌گردد. به منظور تحلیل دقیق‌تر موضوع، از رویکرد حقوق بین‌الملل عمومی و حقوق بشردوستانه نیز بهره گرفته می‌شود. پژوهش حاضر در شش بخش تنظیم شده است؛ بخش اول به تعریف سلاح‌های شیمیایی و آثار آن‌ها، بخش دوم و بخش سوم تاریخچه و مستندات تاریخی حملات شیمیایی عراق علیه ایران، بخش چهارم به بررسی واکنش‌ها و مسئولیت‌ها، بخش پنجم نقض حقوق بین‌الملل در نبود دادگاه بین‌المللی خاص و بخش ششم به امکان تشکیل دادگاه بین‌المللی اختصاص دارد.

۱- سلاح‌های شیمیایی

۱-۱- تعریف سلاح‌های شیمیایی

سلاح شیمیایی، به هر ماده‌ای اطلاق می‌شود که از طریق اثرات سمی خود، موجب مرگ، جراحت، ناتوانی موقت یا تحریک فیزیولوژیکی انسان‌ها و حیوانات می‌شود. مطابق ماده ۲ کنوانسیون منع سلاح‌های شیمیایی ۱۹۹۳ میلادی^۱، این سلاح‌ها شامل مواد شیمیایی سمی و پیش‌سازهای آن‌ها، مهمات و تجهیزات انتشار این مواد، تجهیزات مربوط به استفاده، ذخیره‌سازی و تولید این سلاح‌ها می‌شود. بنابراین، سلاح شیمیایی صرفاً به ماده سمی محدود نمی‌شود، بلکه شامل تمام وسایل مرتبط با کاربرد آن نیز می‌گردد.

۱-۲- آثار سلاح‌های شیمیایی

اول- آسیب‌های جسمی و بهداشتی: مرگ فوری یا تدریجی، سوختگی‌های شدید، نارسایی اندام‌ها، ناینایی، سرطان، آسیب‌های عصبی و ژنتیکی. دوم- آسیب‌های روانی: اختلال استرس پس از سانحه^۲،

1- Chemical weapons convention

2- Post traumatic stress disorder

اضطراب، افسردگی مزمن، آسیب به سلامت روان بازماندگان و خانواده‌های قربانیان. سوم - آسیب‌های زیست محیطی: آلودگی خاک، منابع آب و هوا، آسیب به پوشش گیاهی، حیات وحش و منابع کشاورزی، باقی ماندن ترکیبات سمی در محیط برای دهه‌ها. چهارم - آثار حقوقی و انسانی: نقض صریح حقوق بین‌الملل بشردوستانه، مصداق جنایت جنگی و برخی موارد جنایت علیه بشریت، به وجود آمدن تعهدات بین‌المللی برای جبران خسارات، پیگیری کیفری و بازسازی.

۲- تاریخچه ممنوعیت سلاح‌های شیمیایی در حقوق بین‌الملل و نقض معاهدات بین‌المللی توسط عراق

ممنوعیت کاربرد سلاح‌های شیمیایی سابقه‌ای طولانی در حقوق بین‌الملل دارد و ریشه آن به قرن نوزدهم میلادی باز می‌گردد. این سیر تاریخی به تدریج از اعلامیه‌های اخلاقی و معاهده‌ای، به سمت ایجاد ممنوعیت‌های حقوقی الزام آور در سطح بین‌المللی سوق پیدا کرد. با آغاز جنگ جهانی اول، استفاده از سلاح‌های شیمیایی به صورت رسمی آغاز شد. آلمان اولین کشوری بود که در اکتبر ۱۹۱۴ میلادی از گازهای شیمیایی علیه فرانسه استفاده کرد. به دنبال آن، سایر کشورها مانند بریتانیا، فرانسه، ایالات متحده آمریکا، ایتالیا و روسیه نیز از این سلاح‌ها بهره بردند (علایی و خواجه کاوسی، ۱۳۷۴، ۴۴). استفاده گسترده از مواد شیمیایی در جنگ جهانی اول، موجب تلفات و خسارات گسترده‌ای شد و آثار آن تا سال‌ها باقی ماند. در جنگ‌های پس از آن نیز استفاده از سلاح‌های شیمیایی ادامه یافت؛ از جمله جنگ ایتالیا علیه مردم اتیوپی، جنگ‌های داخلی چین، جنگ جهانی دوم و جنگ‌های ویتنام، کره، افغانستان و عراق نمونه‌هایی از این موارد هستند (علایی و خواجه کاوسی، ۱۳۷۴، ۴۶).

یکی از مهم‌ترین نمونه‌های اخیر، به کارگیری گسترده سلاح‌های شیمیایی توسط رژیم عراق علیه ایران و همچنین مردم کرد عراق در دهه ۱۹۸۰ میلادی است؛ این اقدامات که با اهداف تاکتیکی و روانی صورت گرفت، موجی از انزجار جهانی را به دنبال داشت و یکی از بارزترین نمونه‌های نقض حقوق بشردوستانه بین‌المللی به شمار می‌رود. به طور کلی، تاریخ استفاده از سلاح‌های شیمیایی نشان‌دهنده آن است که این سلاح‌ها نه تنها در میدان‌های نبرد، بلکه به عنوان ابزارهایی برای ایجاد رعب، تنبیه جمعی و سرکوب نیز به کار رفته‌اند. به همین دلیل، مقابله حقوقی، اخلاقی و سیاسی با کاربرد آن‌ها یکی از دغدغه‌های اصلی جامعه

بین‌الملل در قرن بیست و یکم میلادی بوده است (اردلان و فرهودی مقدم، ۱۳۹۴، ۷).

استفاده عراق از سلاح‌های شیمیایی علیه ایران نه تنها از منظر اخلاقی و انسانی محکوم است، بلکه از حیث حقوقی نیز نقض آشکار چندین سند الزام آور بین‌المللی محسوب می‌شود. در این راستا، مهم‌ترین اسناد تاریخی و حقوقی به شرح زیر می‌باشند: اول - اعلامیه ۱۸۹۹ میلادی لاهه^۳، نخستین سند رسمی بین‌المللی درباره ممنوعیت کاربرد گازهای خفه‌کننده و سمی بود که در کنفرانس اول صلح لاهه به تصویب رسید. مطابق با این اعلامیه، کشورها متعهد شدند در هیچ جنگی از پرتابه‌ها و مواد منفجره‌ای که هدف اصلی آن‌ها انتشار گازهای خفه‌کننده یا سمی است، استفاده نکنند. هرچند این اعلامیه، فاقد ضمانت اجرای مؤثر بود اما نخستین گام برای رسمیت بخشیدن به ممنوعیت این نوع سلاح‌ها محسوب می‌شد.

دوم - پروتکل ۱۹۲۵ میلادی ژنو، مهم‌ترین اسناد درباره ممنوعیت استفاده از گازهای خفه‌کننده، سمی یا مشابه و روش‌های باکتریولوژیک در جنگ است. این پروتکل که از نخستین تلاش‌های جامعه بین‌المللی برای محدودسازی ابزارهای غیرانسانی جنگ به شمار می‌رود، توسط عراق در سال ۱۹۳۱ میلادی به تصویب رسیده بود. بر اساس مفاد این پروتکل، کشورهای عضو، متعهد می‌شوند تحت هیچ شرایطی در جنگ‌ها از گازهای سمی یا عوامل بیولوژیکی استفاده نکنند. با وجود عضویت عراق در پروتکل ۱۹۲۵ میلادی ژنو، این کشور، بارها از سلاح‌های شیمیایی علیه نیروهای ایرانی و غیرنظامیان استفاده کرد؛ درحالی که به‌عنوان یکی از امضاءکنندگان این پروتکل، موظف به عدم استفاده از گازهای سمی و خفه‌کننده در مخاصمات مسلحانه بود. استفاده مکرر این کشور از عوامل شیمیایی، نقص صریح همین تعهد محسوب می‌گردد و نشان‌دهنده بی‌توجهی عمده به تعهدات بین‌المللی عراق می‌باشد.^۴ باین‌حال، این پروتکل دارای محدودیت‌هایی بود از جمله این که شامل ممنوعیت تولید، ذخیره‌سازی یا انتقال نمی‌شد؛ بسیاری از دولت‌ها حق شرط‌هایی بر اساس اصل مقابله به مثل در زمان جنگ اعمال می‌کردند و همچنین فاقد سازوکار نظارتی و اجرایی بود.

سوم - کنوانسیون منع سلاح‌های شیمیایی ۱۹۹۳ میلادی، تحول اساسی در زمینه ممنوعیت جامع و مؤثر سلاح‌های شیمیایی، با تصویب کنوانسیون منع سلاح‌های شیمیایی در سال ۱۹۹۳ میلادی رخ داد. به

3- Declaration of concerning Asphyxiating gases 1899

4- United Nations, 1986

دنبال انتشار اخبار فاجعه حلبچه، موجبات هراس و انزجار جامعه بین‌المللی فراهم گردید و از سوی دیگر، موجب شد تا دولت‌ها با تولید یا خرید این سلاح‌ها، وارد نبرد با استفاده از سلاح‌های شیمیایی شوند. در نتیجه این دو عامل، موجب گردید دولت‌ها و قدرت‌های بزرگ، با شتاب بیشتری به دنبال راهکارهایی جهت ایجاد و تقویت رژیم حقوقی باشند که ممنوعیت استفاده از این سلاح‌ها را تضمین کرده و سازوکارهای نظارتی لازم را در زمینه جلوگیری از گسترش، تولید، انباشت، به کارگیری و در نهایت انهدام این سلاح‌ها فراهم آورد (اردلان و فرهودی مقدم، ۱۳۹۴، ۱۴).

این معاهده، کامل‌ترین سند حقوقی بین‌المللی به شمار می‌رود که برجسته‌ترین نکات آن عبارت است از: ممنوعیت کامل توسعه، تولید، نگهداری، انتقال و استفاده از سلاح‌های شیمیایی؛ الزام کشورهای عضو به انهدام کامل ذخایر موجود تحت نظارت سازمان منع سلاح‌های شیمیایی^۵؛ پیش‌بینی سازوکار بازرسی، راستی آزمایی و پیگرد تخلفات؛ دارای یکصد و نود و سه عضو تا سال ۲۰۲۵ میلادی و شمول جهانی تقریباً کامل. این کنوانسیون از منظر حقوق بین‌الملل، ممنوعیت سلاح‌های شیمیایی را به قاعده‌ای عرفی و آمره^۶ تبدیل کرده که حتی برای دولت‌های غیرعضو نیز الزام آور است.

چهارم- حقوق بین‌الملل عرفی و اصول حقوق بشردوستانه، علاوه بر پروتکل ژنو، عراق با اقدامات خود مفاد بسیاری از اصول بنیادین حقوق بین‌الملل بشردوستانه^۷ را نیز زیر پا گذاشت؛ از جمله اصول تفکیک بین رزمندگان و غیرنظامیان، تناسب در استفاده از ابزارهای جنگی و ممنوعیت استفاده از سلاح‌های غیرقابل کنترل یا غیرقابل تبعیض. حمله به شهرهای سردشت، مریوان و حلبچه که عمدتاً غیرنظامی بودند، مصداق آشکار نقض اصل تفکیک و ممنوعیت حمله مستقیم به غیرنظامیان است که هم در کنوانسیون‌های ژنو ۱۹۴۹ میلادی و هم در پروتکل الحاقی اول ۱۹۷۷ میلادی به آن تصریح شده است. همچنین، استفاده مکرر و سیستماتیک از سلاح‌های شیمیایی توسط عراق به نحوی صورت گرفت که می‌توان آن را نه یک تخلف موردی، بلکه نقض گسترده و برنامه‌ریزی شده قواعد آمره حقوق بین‌الملل دانست. این قواعد از چنان سطحی از الزام برخوردارند که حتی در شرایط جنگی یا فورس ماژور نیز امکان تخطی از آن‌ها وجود ندارد. از این منظر، رفتار دولت عراق، واجد وصف جنایت بین‌المللی بوده

5- Organization for the prohibition of chemical weapons

6- JUS Cogens

7- International Humanitarian Law

است و مستوجب مسئولیت کیفری در سطح دولتی و فردی می‌باشد.

لازم به ذکر است که هم‌زمان با ارتکاب این نقض‌ها، نه تنها جامعه بین‌الملل اقدام مؤثری برای توقف آن‌ها نکرد، بلکه برخی دولت‌ها به‌طور مستقیم در تأمین مواد اولیه تولید سلاح‌های شیمیایی به عراق کمک کردند. اسناد بعدی نشان داد که شرکت‌های خصوصی اروپایی و آسیایی با علم به کاربرد نهایی مواد، آن‌ها را به عراق صادر کردند که این امر پرسش‌های جدی درباره مسئولیت بین‌المللی مشارکت کنندگان ثالث در جنایت نیز مطرح می‌سازد.

۳- مستندات تاریخی حملات شیمیایی عراق علیه ایران

عراق در طول جنگ تحمیلی علیه جمهوری اسلامی ایران، بارها و به‌صورت سیستماتیک از سلاح‌های شیمیایی علیه نظامیان و غیرنظامیان استفاده کرد. اولین نشانه‌های استفاده از این سلاح‌ها در اواخر سال ۱۹۸۳ میلادی توسط منابع مستقل بین‌المللی گزارش شد، اما طی سال‌های ۱۹۸۴ میلادی تا ۱۹۸۸ میلادی این روند شدت و وسعت گرفت.

طبق گزارش‌ها، عراق از گازهای خردل^۸، گاز اعصاب^۹ و عوامل ترکیبی در مناطق مختلف عملیاتی بهره گرفت. آمارهای رسمی و میدانی منتشر شده توسط سازمان‌های حقوق بشری و منابع مستقل از وقوع بیش از سیصد مورد حمله شیمیایی در جبهه‌های جنگ و برخی مناطق مسکونی از جمله شهرهای سردشت، سומר، ده‌لران، فکه، مهران، شلمچه، فاو و به ویژه حلبچه خبر می‌دهند. عراق، نه تنها از این سلاح‌ها در خطوط مقدم استفاده کرد، بلکه در مواردی به‌طور مستقیم، غیرنظامیان را هدف قرار داد. برای مثال، بمباران شیمیایی شهر مرزی سردشت در تیر ماه ۱۳۶۶^{۱۰}، اولین حمله ثبت شده به یک منطقه غیرنظامی در طول تاریخ پس از جنگ جهانی دوم محسوب می‌شود. تخمین‌ها حاکی از کشته شدن صدها تن و مجروح شدن هزاران نفر در این حملات است. همچنین حمله شیمیایی حلبچه در اسفند ماه ۱۳۶۶^{۱۱} که به کشته شدن بیش از پنج هزار غیرنظامی منجر شد، نقطه اوج این جنایات محسوب می‌شود.

8- Mustard gas

۹- مانند سارین و تابون

۱۰- ژوئن ۱۹۸۷ میلادی

۱۱- مارس ۱۹۸۸ میلادی

استفاده مکرر از این سلاح‌ها توسط عراق در شرایطی صورت گرفت که این کشور، عضو پروتکل ۱۹۲۵ میلادی ژنو بود که استفاده از گازهای خفه‌کننده و مسموم‌کننده را ممنوع می‌کرد. با وجود این، عراق نه تنها تعهدات خود را نقض کرد، بلکه با بهره‌مندی از حمایت‌های مستقیم و غیرمستقیم برخی قدرت‌های بزرگ، عملاً مصون از پاسخگویی بین‌المللی باقی ماند. بر اساس گزارش‌های کارشناسان سازمان ملل متحد^{۱۲} که در سال‌های ۱۹۸۴، ۱۹۸۵ و ۱۹۸۶ میلادی به مناطق آسیب دیده سفر کردند، وجود آثار گاز خردل و اعصاب در بدن قربانیان و خاک مناطق مورد حمله تأیید شد. این گزارش‌ها، در اسناد رسمی شورای امنیت سازمان ملل متحد نیز ثبت شده‌اند و مستند حقوقی معتبر برای اثبات استفاده غیرقانونی عراق از سلاح‌های شیمیایی به شمار می‌روند.

۴- تحلیل نمونه‌های مشخص: سردشت، فاو، سومار و دیگر مناطق

حملات شیمیایی عراق علیه ایران، نه فقط به لحاظ گستردگی جغرافیایی، بلکه از نظر تنوع نوع اهداف^{۱۳} و شدت آثار، نمونه‌ای کم نظیر در تاریخ معاصر محسوب می‌شود. در این بخش، برخی از برجسته‌ترین مناطق هدف حمله شیمیایی عراق و ویژگی‌های حقوقی و انسانی هر مورد تحلیل می‌شود.

۴-۱- سردشت

شهر سردشت در استان آذربایجان غربی، نخستین منطقه غیرنظامی در جهان پس از جنگ جهانی دوم بود که به‌طور گسترده هدف حمله شیمیایی قرار گرفت. در تاریخ هفتم تیر ماه ۱۳۶۶، چهار بمب افکن عراقی، هشت بمب حاوی گاز خردل را بر مناطق مسکونی شهر رها کردند. بر اثر این حمله، دست کم یکصد و نوزده نفر کشته و بیش از هشت هزار نفر دچار مصدومیت‌های حاد و مزمن شدند. از منظر حقوق بین‌الملل بشردوستانه، این حمله نقض اصل تفکیک میان اهداف نظامی و غیرنظامیان بوده و می‌تواند به‌عنوان جنایت جنگی علیه جمعیت غیرنظامی مورد پیگرد قرار گیرد. هیچ واحد نظامی یا تأسیسات نظامی در داخل شهر یا اطراف آن مستقر نبود که بتواند حمله را توجیه کند.

۴-۲- فاو

شبه جزیره فاو در جنوب عراق و نزدیک خلیج فارس، محل چندین درگیری سنگین بین نیروهای ایرانی و عراقی بود. عراق در تلاش برای باز پس گیری این منطقه، بارها به استفاده گسترده از گازهای اعصاب متوسل شد به ویژه در عملیات‌های والفجر هشت و کربلای چهار و کربلای پنج، سربازان ایرانی در معرض گاز سارین و تابون قرار گرفتند. هرچند فاو منطقه‌ای نظامی محسوب می‌شد، اما شدت و تکرار حملات شیمیایی و استفاده بی‌رویه از عوامل مرگبار بدون تفکیک میان نیروهای درگیر، نقض اصل تناسب در استفاده از تسلیحات می‌باشد که در پروتکل الحاقی اول ۱۹۷۷ میلادی به آن تصریح شده است. عراق با بی‌توجهی به محدودیت‌های حقوق بشردوستانه، به وضوح از سلاح‌های شیمیایی به مثابه ابزار تاکتیکی عادی بهره می‌برد.

۴-۳- سومار، دهلران، شلمچه و سایر مناطق مرزی

در جبهه‌های غرب و جنوب غربی کشور، مناطق مرزی متعددی بارها هدف حملات شیمیایی قرار گرفتند. در عملیات‌های مختلف، از جمله عملیات بدر، خیبر و کربلای یک، استفاده از گاز خردل و عوامل اعصاب گزارش شده است. شلمچه و دهلران که در برخی دوره‌ها دارای تراکم بالای نیروهای نظامی بودند، با گازهای شیمیایی به‌طور گسترده آلوده شدند. این حملات، به شهادت و مصدومیت هزاران رزمنده ایرانی انجامید. نکته قابل توجه، عدم وجود تمایز در حملات میان نیروهای رزمی و پرسنل امدادی یا مجروحان بود. گزارش‌ها نشان می‌دهند که حتی مناطق پشت جبهه که برای استراحت مجروحان یا امدادگران آماده شده بود، بارها هدف حمله قرار گرفت. از نظر حقوق بین‌الملل، استفاده مکرر، برنامه‌ریزی شده و بدون تفکیک از سلاح‌های شیمیایی توسط عراق، نشان‌دهنده الگوی رفتاری منسجم و عامدانه در نقض حقوق بشر و حقوق بشردوستانه است. حملاتی نظیر سردشت و فاو، هریک می‌تواند به‌عنوان مستقل جنایت جنگی یا جنایت علیه بشریت تلقی شده و مورد رسیدگی قرار گیرد.

۴-۴- بمباران شیمیایی حلبچه

بمباران شیمیایی شهر حلبچه، یکی از فجیع‌ترین و شناخته شده‌ترین نمونه‌های کاربرد سلاح‌های شیمیایی علیه غیرنظامیان در تاریخ معاصر به شمار می‌آید. این حمله در واپسین ماه‌های جنگ ایران و عراق و در

جریان عملیات والفجر ده رخ داد؛ عملیاتی که با پیشروی نیروهای ایرانی و کردهای مخالف این رژیم در منطقه حلبچه همراه بود. در این حمله، جنگنده‌های ارتش عراق با پرتاب بمب‌هایی حاوی گاز خردل، سارین، تابون و وی ایکس بر روی شهر حلبچه، جان بیش از پنج هزار تن از ساکنان غیرنظامی را گرفتند. هزاران نفر دیگر نیز مجروح و تا پایان عمر دچار آسیب‌های شدید تنفسی، بینایی و عصبی شدند. بسیاری از قربانیان، کودک، زن و سالخورده بودند که به‌طور مستقیم هدف قرار گرفتند یا در اثر تنفس گاز در پناهگاه‌ها جان باختند. تصاویر دلخراش از اجساد بی‌جان شهروندان، در رسانه‌های جهانی منتشر شد و بلافاصله توجه افکار عمومی جهان را به خود جلب کرد؛ با این حال، هیچ اقدام عملی مؤثری از سوی نهادهای بین‌المللی برای تحقیق یا پیگرد کیفری عاملان این فاجعه صورت نگرفت. سکوت آن روز، یکی از دلایل جسارت بازیگران بعدی در استفاده از ابزارهای مشابه در سایر بحران‌های بین‌المللی شد.

از منظر حقوق بین‌الملل، حمله حلبچه به دلیل هدف قرار دادن مستقیم یک شهر غیرنظامی، استفاده از سلاح‌های ممنوعه و کشتار وسیع و سریع جمعیت بی‌دفاع، مصداق بارز چند جنایت بزرگ محسوب می‌گردد: اول- جنایت جنگی^{۱۴} به دلیل استفاده از سلاح‌های ممنوعه و هدف‌گیری غیرنظامیان. بر اساس ماده ۸ اساسنامه رم دیوان کیفری بین‌المللی، استفاده از سلاح‌های سمی، گازهای خفه‌کننده یا سایر سلاح‌های مشابه که به‌طور عمده علیه غیرنظامیان یا برای آسیب رساندن به محیط زیست استفاده شوند ممنوع است و چنین اقدامی، جنایت جنگی محسوب می‌شود. در نتیجه، مطابق این ماده اساسنامه، استفاده عراق از گازهای خردل و اعصاب، به ویژه علیه مناطق غیرنظامی مانند سردشت و حلبچه، مصداق کامل این جرم است.

دوم- جنایت علیه بشریت^{۱۵} به دلیل قتل عمدی گسترده و سازمان یافته علیه جمعیت غیرنظامی. اگر استفاده از سلاح‌های شیمیایی به‌صورت سیستماتیک و گسترده علیه جمعیت غیرنظامی صورت گرفته باشد، این عمل می‌تواند تحت عنوان جنایت علیه بشریت نیز طبقه بندی شود. مطابق ماده ۷ اساسنامه رم دیوان کیفری بین‌المللی، قتل، شکنجه و اعمال غیرانسانی که به‌طور سیستماتیک علیه غیرنظامیان انجام شود، جنایت علیه بشریت محسوب می‌شود. حمله به سردشت^{۱۶} و حلبچه^{۱۷} که هر دو علیه جمعیت

14- War Crime

15- Crime Against Humanity

غیرنظامی بودند، می‌توانند در این چهارچوب مورد بررسی قرار گیرند و همچنین برخی کارشناسان آن را حتی در چهارچوب نسل‌کشی^{۱۸} مورد بحث قرار داده‌اند؛ هرچند اثبات عنصر «نیت نابودی قومی یا نژادی» برای چنین طبقه‌بندی دشوارتر است. سوم - نقض جدی حقوق بشردوستانه و معاهدات بین‌المللی. چهارم - نقض پروتکل ۱۹۲۵ میلادی ژنو.^{۱۹} پنجم - نقض قوانین عرفی جنگ در کنوانسیون‌های چهارگانه ژنو. ششم - نقض اصل تفکیک بین غیرنظامیان و رزمندگان.

در نتیجه می‌توان گفت استفاده عراق از سلاح‌ها به‌طور روشن جنایت جنگی محسوب می‌شود و در برخی از مصادیق می‌تواند جنایت علیه بشریت نیز تلقی گردد که از منظر حقوق بین‌الملل عرفی و حقوق کیفری بین‌المللی پذیرفته شده است. درباره این که حملات شیمیایی عراق، جنایت محسوب می‌شود یا خیر می‌توان گفت با استناد به اساسنامه رم دیوان کیفری بین‌المللی، پروتکل ۱۹۲۵ میلادی ژنو، کنوانسیون منع استفاده از سلاح‌های شیمیایی، دیوان بین‌المللی دادگستری و عرف بین‌المللی استفاده عراق از سلاح‌های شیمیایی علیه ایران کاملاً جنایت جنگی و نقض معاهدات بین‌المللی محسوب می‌شود؛ این جنایت می‌تواند تحت عنوان جنایت جنگی و در برخی شرایط، جنایت علیه بشریت محسوب شود به ویژه اگر از آن به‌عنوان یک عمل سیستماتیک و گسترده علیه غیرنظامیان یاد شود.

۴-۵- تحلیل کمی و کیفی قربانیان حملات شیمیایی

یکی از ابعاد مهم در بررسی اثرات استفاده از سلاح‌های شیمیایی توسط عراق علیه ایران، تحلیل تعداد قربانیان و نوع آسیب‌های جسمی و روانی ناشی از این حملات است. طبق آمارهای ارائه شده از سوی منابع بین‌المللی مانند سازمان حقوق بشر ایران^{۲۰} و گزارش‌های داخلی ایران، تعداد کل قربانیان حملات شیمیایی عراق به بیش از یکصد هزار نفر می‌رسد که شامل کشته شدگان، مجروحان و افراد دچار آسیب‌های بلندمدت می‌شود. این آسیب‌ها شامل اثرات روانی شدید و مشکلات بهداشتی مزمن مانند بیماری‌های تنفسی، مشکلات پوستی و اختلالات عصبی است.

۱۷- کردستان عراق

18- Genocide

۱۹- ممنوعیت استفاده از سلاح‌های شیمیایی

20- Iran Human Rights Organization

از نظر کیفی، آسیب‌های ناشی از گازهای شیمیایی بسیار متنوع است. گاز خردل، باعث سوختگی‌های شدید شیمیایی در پوست و دستگاه تنفسی می‌شود و بسیاری از قربانیان را برای سال‌ها از نظر جسمی و روانی تحت تأثیر قرار می‌دهد. از سوی دیگر، گازهای اعصاب مانند سارین و تابون، به سرعت بر سیستم عصبی تأثیر می‌گذارند و بسیاری از قربانیان را در عرض چند دقیقه به کام مرگ می‌برند. در بسیاری از موارد، قربانیان به دلیل عدم دسترسی به مراقبت‌های پزشکی فوری و مناسب جان خود را از دست دادند. این آسیب‌ها نه تنها برای رزمندگان ایران، بلکه برای غیرنظامیان نیز به‌طور گسترده‌ای رخ داد. در مناطق سردشت و حلبچه، جمعیت‌های غیرنظامی به‌طور عمدی هدف قرار گرفتند که خود نقض صریح قواعد بین‌المللی جنگ بود.

۵- واکنش‌ها و مسئولیت‌ها

۵-۱- واکنش جامعه بین‌المللی به استفاده از سلاح‌های شیمیایی توسط عراق

واکنش‌های جامعه بین‌المللی به استفاده از سلاح‌های شیمیایی توسط عراق، به ویژه در سال‌های ابتدایی جنگ در زمینه شواهدی که نشان‌دهنده نقض آشکار حقوق بشر و قوانین جنگ بود، ضعیف، غیرمؤثر و متأثر از ملاحظات سیاسی و استراتژیک بود. شورای امنیت سازمان ملل متحد به‌عنوان مرجع اصلی تأمین صلح و امنیت بین‌المللی، در ابتدا واکنش جدی و مؤثری به این اقدامات نشان نداد؛ این در حالی بود که برخی از اعضای دائم این شورا مانند ایالات متحده آمریکا و فرانسه به دلایل ژئوپلیتیکی از جمله مقابله با انقلاب اسلامی ایران، به‌طور ضمنی از عراق حمایت می‌کردند و در مواردی کمک‌های نظامی و اقتصادی در اختیار آن قرار می‌دادند. در سطح بین‌المللی، سازمان‌های حقوق بشری نظیر سازمان دیده بان حقوق بشر^{۲۱} و سازمان عفو بین‌المللی^{۲۲}، استفاده از سلاح‌های شیمیایی را به‌شدت محکوم کردند و خواهان تحریم و فشار بر عراق شدند.

باین‌حال، این واکنش‌های محدود مدنی و غیردولتی نتوانستند مانع ادامه روند استفاده عراق از این سلاح‌ها شوند و عملاً جامعه بین‌المللی در قبال این جنایات، بی‌عمل و منفعل باقی ماند.

21- Human Rights Watch

22- Amnesty International

۵-۲- واکنش ایران و گزارش‌های رسمی به سازمان ملل متحد

ایران از ابتدای حملات شیمیایی عراق، واکنش‌های گسترده‌ای در سطوح دیپلماتیک، حقوقی، رسانه‌ای و بین‌المللی نشان داد. این اقدامات در قالب مکاتبات رسمی، شکایات حقوقی، دعوت از هیئت‌های کارشناسی، ارائه مستندات پزشکی، استناد به اصول حقوق بین‌الملل و حضور فعال در مجامع بین‌المللی صورت گرفت.

۱-۵-۲- اعلام نقض حقوق بین‌الملل توسط عراق

ایران به‌طور مداوم در طول جنگ اعلام کرد که استفاده عراق از سلاح‌های شیمیایی، نقض صریح و گسترده اصول حقوق بین‌الملل است و این اقدامات را برخلاف پروتکل ۱۹۲۵ میلادی ژنو، کنوانسیون‌های چهارگانه ژنو و قواعد عرفی ناظر بر مخاصمات می‌دانست. در بیانیه‌ها و گزارش‌های رسمی، تأکید می‌کرد که عراق با استفاده از گازهای سمی^{۲۳} علیه نظامیان و غیرنظامیان ایرانی، اصول بنیادین حقوق بین‌الملل بشردوستانه از جمله اصل تفکیک، تناسب و منع استفاده از سلاح‌های غیرانسانی را نقض کرده است. مواردی نظیر حملات شیمیایی به سردشت و حلبچه، نمونه‌های برجسته نقض این اصول بودند.

۲-۵-۲- مواضع ایران در شورای امنیت سازمان ملل متحد

ایران به‌طور مکرر خواستار محکومیت عراق، اعمال تحریم‌های بین‌المللی و تشکیل کمیسیون تحقیق مستقل برای بررسی استفاده عراق از سلاح‌های شیمیایی شد. همچنین تأکید کرد که باید مسئولیت مقامات عراقی که دستور این اقدامات را داده‌اند، مشخص و پیگیری گردد. با این حال، این تلاش‌ها به دلیل حمایت قدرت‌های بزرگ از عراق به نتیجه نرسید و شورای امنیت سازمان ملل متحد هیچ اقدام قاطع و مؤثری اتخاذ نکرد.

۳-۵-۲- شکایت به دیوان بین‌المللی دادگستری

در سال ۱۹۸۶ میلادی، ایران با ارائه شکایتی رسمی به دیوان بین‌المللی دادگستری، عراق را به نقض پروتکل ۱۹۲۵ میلادی ژنو متهم کرد و خواستار جبران خسارت و محکومیت عراق به دلیل استفاده از

۲۳- مانند گاز خردل و اعصاب

سلاح‌های شیمیایی بود. در این شکایت، به مواردی نظیر استفاده از گازهای خردل و اعصاب، حمله به غیرنظامیان و نقض حقوق بشردوستانه اشاره شد. اگرچه دیوان بین‌المللی دادگستری نتوانست مسئولیت فردی مقامات عراقی را احراز کند اما نقض قوانین بین‌المللی توسط دولت عراق را تأیید نمود.

۴-۵-۲- مکاتبات رسمی با دبیر کل سازمان ملل متحد و دعوت از هیئت‌های بازرسی

از سال ۱۳۶۲ به بعد، ایران با ارسال مستندات متعدد، تصاویر و نمونه‌های فیزیکی به دبیر کل وقت^{۲۴}، خواستار اقدام فوری سازمان ملل متحد شد. در پی این گزارش‌ها و فشارهای بین‌المللی، دبیر کل سازمان ملل متحد هیئت کارشناسی متشکل از متخصصان سلاح‌های کشتار جمعی^{۲۵} را به ایران اعزام کرد. نخستین گزارش این هیئت در بیست و ششم مارس ۱۹۸۴ میلادی، استفاده عراق از گازهای خردل و اعصاب را تأیید کرد. این هیئت تا پایان جنگ چندین گزارش تهیه کرد که همگی تأییدکننده استفاده عراق از سلاح‌های شیمیایی بودند، هرچند برخی شواهد به دلیل کارشکنی‌ها و عدم همکاری عراق، به‌طور کامل اثبات نشد (بی‌نا، ۱۳۸۵، ۲).

۴-۵-۳- استناد به اصول و اسناد بین‌المللی

ایران در مکاتبات و مواضع خود، به اصول بنیادین حقوق بین‌الملل بشردوستانه، پروتکل ۱۹۲۵ میلادی ژنو، کنوانسیون‌های لاهه و ژنو و اصول عرفی ممنوعیت استفاده از سلاح‌های غیرانسانی، خواستار اقدام قاطع شورای امنیت سازمان ملل متحد، تحریم تسلیحاتی عراق و پاسخگویی بین‌المللی شد و هشدار داد که بی‌عملی نهادهای بین‌المللی در این زمینه، مشروعیت آن‌ها را تضعیف کرده و موجب نقض فاحش عدالت و صلح بین‌المللی است.

۴-۵-۴- مستندسازی پزشکی و هشدار به افکار عمومی

ایران در کنار اسناد رسمی، پرونده‌های پزشکی قربانیان، نتایج آزمایش‌های علمی و تصاویر مناطق بمباران شده را در اختیار سازمان‌های بین‌المللی نظیر صلیب سرخ، سازمان بهداشت جهانی و گزارشگران ویژه سازمان ملل متحد قرار داد تا از این طریق واقعیت جنایات عراق را مستندسازی و اثبات کند و تلاش کرد افکار عمومی

۲۴- خاویر پرز دکوتیار

۲۵- هسته‌ای، شیمیایی و میکروبی

جهان را نسبت به ابعاد انسانی این جنایات آگاه کند. آسیب‌های تنفسی، بیماری‌های مزمن، مرگ غیرنظامیان و آسیب‌های زیست محیطی از جمله نکاتی بود که به ویژه در رسانه‌های جهانی برجسته شد.

۷-۵-۲- حضور فعال در مجامع بین‌المللی

در طول جنگ و پس از پایان جنگ، ایران نقش فعالی در کنفرانس‌ها و جلسات بین‌المللی مرتبط با خلع سلاح شیمیایی ایفاء نمود و بر لزوم مجازات استفاده کنندگان از این سلاح‌ها تأکید نمود. ایران در روند تصویب و تقویت کنوانسیون منع گسترش و استفاده از سلاح‌های شیمیایی نیز مشارکت مؤثری داشت.

۵-۳- مواضع رسمی دولت عراق و بیانات صدام حسین

صدام حسین، رئیس‌جمهور سابق عراق، درباره استفاده از سلاح‌های شیمیایی در جنگ ایران و عراق، مواضع خاصی اتخاذ کرده است که عمدتاً در دفاع از سیاست‌های خود و به‌طور کلی در راستای توجیه اقدامات نظامی عراق مطرح شده‌اند. برخی از مهم‌ترین اظهارات و واکنش‌های صدام در این خصوص آورده شده است.

۱-۵-۳- انکار و رد استفاده از سلاح‌های شیمیایی

صدام و مقامات عراقی در بسیاری از مواقع، استفاده از سلاح‌های شیمیایی علیه ایران را رد کرده و این اتهامات را بی‌پایه و اساس دانسته‌اند. در این زمینه، صدام تلاش کرد که از مسئولیت سیاسی و نظامی خود در استفاده از این سلاح‌ها شانه خالی کند و آن را به نیروهای زیرمجموعه یا تحریف‌های تبلیغاتی نسبت دهد. صدام در مصاحبه‌های متعددی که پس از جنگ با رسانه‌ها داشت، گفت که هیچ‌گاه دستور استفاده از سلاح‌های شیمیایی را نداده است و این اقدام به‌طور مستقل توسط ارتش عراق صورت گرفته است.

۲-۵-۳- توجیه استفاده از سلاح‌های شیمیایی در دفاع از عراق

در برخی از اظهارات صدام حسین، او به نوعی تلاش کرد تا استفاده از سلاح‌های شیمیایی را به‌عنوان یک اقدام دفاعی توجیه کند. به نظر او، ایران به‌طور گسترده به خاک عراق حمله کرده و عراق از حق خود برای دفاع مشروع استفاده کرده است و نیاز به استفاده از سلاح‌های شیمیایی در شرایط جنگی و در پاسخ به حملات ایران بوده است و این عمل را در چهارچوب دفاع از سرزمین خود توجیه می‌کرد. از دیدگاه صدام، استفاده از این سلاح‌ها اقدامی بود که برای مقابله با تهدیدهای بزرگ‌تر و حفظ امنیت کشور لازم

به نظر می‌رسید. او همچنین از این استدلال استفاده کرد که در جنگ‌ها، دولت‌ها ممکن است دست به اقدامات نامتعارف بزنند تا پیروزی خود را تضمین کنند و خصوصاً در جنگی با چنین ابعاد گسترده‌ای که بین ایران و عراق در جریان بود، استفاده از سلاح‌های شیمیایی به عنوان یک ابزار نظامی اجتناب‌ناپذیر بود.

۳-۵-۳- حمله و اتهامات علیه ایران

صدام در برخی از مصاحبه‌های خود به اتهامات علیه ایران اشاره کرد و بیان داشته که ایران، خود هم از سلاح‌های شیمیایی استفاده کرده است. او اظهار داشت که ایران با استفاده از مواد شیمیایی در جنگ، نقض قوانین بین‌المللی را آغاز کرده است و به همین دلیل عراق مجبور به پاسخگویی به این تهدید بوده است. در این راستا، صدام تلاش کرد تا مسئولیت نقض قوانین بین‌المللی را به دوش ایران بیاندازد و خود را به عنوان مدافع حقوق بشر و دفاع از عراق معرفی کند.

۳-۵-۴- اظهارات در محاکمات پس از جنگ

پس از سقوط رژیم صدام حسین و دستگیری او در سال ۲۰۰۲ میلادی، در خلال محاکمات عراق، صدام در برابر اتهامات مربوط به استفاده از سلاح‌های شیمیایی در جنگ، موضع دفاعی و انکاری داشت. در این محاکمات، صدام بر این نکته تأکید کرد که تصمیم به استفاده از این سلاح‌ها را مقامات نظامی اتخاذ کرده‌اند و او تنها دستور داده که از این سلاح‌ها به عنوان ابزار جنگی استفاده شود. وی در دفاعیات خود به نحوی تلاش کرد که از مسئولیت فردی در قبال استفاده از این سلاح‌ها شانه خالی کند و خود را به عنوان یک رئیس جمهور صرفاً فرمانده معرفی کرد که به نیروهای نظامی خود دستوراتی می‌دهد که به‌طور خودکار به عنوان بخشی از استراتژی نظامی اتخاذ می‌شود.

۳-۵-۵- اظهارات درباره حملات شیمیایی به حلبچه و سردشت

درباره این حملات، صدام در چندین مورد سعی در انکار مسئولیت و نسبت دادن این حملات به نیروهای نظامی زیرمجموعه خود داشت. او مدعی بود که در حمله به حلبچه، مقامات عراقی هیچ گونه سلاح شیمیایی استفاده نکرده‌اند و این حمله ناشی از پاسخ به فعالیت‌های تروریستی بود. او همچنین در جلسات محاکمه، مسئولیت نظامی را به مقامات ارشد ارتش و کارگزاران نظامی خود واگذار کرد و گفت که برخی از فرماندهان نظامی به‌طور مستقل این حملات را ترتیب داده‌اند.

۵-۴- واکنش شورای امنیت سازمان ملل متحد و سکوت جامعه جهانی

با وجود شواهد مستند درباره استفاده عراق از سلاح‌های شیمیایی، شورای امنیت سازمان ملل متحد نتوانست واکنشی قاطع و درخور نشان دهد. این شورا در طول جنگ تحمیلی، به جای محکومیت صریح متجاوز، صرفاً به صدور قطعنامه‌های کلی و غیرالزام آور مانند قطعنامه شماره ۵۹۸ بسنده کرد. عوامل اصلی این بی‌عملی، ملاحظات سیاسی ناشی از رقابت‌های جنگ سرد و منافع تسلیحاتی و اقتصادی قدرت‌های بزرگ از جمله ایالات متحده آمریکا، شوروی، فرانسه و بریتانیا بود که مانع اجماع بر سر محکومیت عراق شدند.

از منظر حقوق بین‌الملل، سکوت شورای امنیت سازمان ملل متحد را می‌توان در تضاد با مسئولیت صریح این نهاد طبق بند اول ماده ۲۴ منشور ملل متحد دانست که بر حفظ صلح و امنیت بین‌المللی تأکید دارد. این انفعال، ضمن تضعیف اصل پاسخگویی در قبال جنایات بین‌المللی، به ادامه حملات شیمیایی، بی‌اعتمادی نسبت به نهادهای بین‌المللی و شکل‌گیری الگویی خطرناک برای نقض حقوق بشردوستانه بدون تبعات حقوقی انجامید.

۶- عدم پیگیری حقوقی و برخورد با مسئولان

یکی از مسائلی که در ارزیابی حقوقی این موضوع باید مورد توجه قرار گیرد، عدم پیگیری قضایی و مجازات مسئولان در سطح بین‌المللی است. تا سال‌ها پس از پایان جنگ، مقامات عراقی، از جمله صدام حسین، از مسئولیت‌پذیری در قبال این جنایات شانه خالی کردند؛ هرچند که در نهایت برخی از مقامات عراقی از جمله علی حسن المجید به جرم مشارکت در جنایات جنگی و علیه بشریت به اعدام محکوم شدند، اما این اقدامات در سطح بین‌المللی نتوانست به اندازه کافی عراق را برای استفاده از سلاح‌های شیمیایی مسئول بشناسد. از سوی دیگر، دادگاه کیفری بین‌المللی که معمولاً مسئولیت رسیدگی به جرایم بین‌المللی را بر عهده دارد، در آن زمان، صلاحیت قضایی برای رسیدگی به این جنایات را نداشت؛ علت این امر، عدم پذیرش صلاحیت دادگاه در سال‌های اولیه تأسیس آن و نبود سازوکار قضایی جهانی برای رسیدگی به چنین جرایمی در دوران جنگ بود.

۷- مسئولیت‌های بین‌المللی عراق و مقامات عراقی

پس از پایان جنگ ایران و عراق و به ویژه پس از سقوط صدام حسین، پرسش‌های زیادی درباره مسئولیت بین‌المللی عراق و مقامات این کشور در ارتباط با استفاده از سلاح‌های شیمیایی علیه ایران و کردهای عراقی مطرح شد. دولت عراق، به‌طور مستقیم مسئول نقض حقوق بین‌الملل بشر دوستانه و جنایات جنگی به ویژه استفاده از سلاح‌های شیمیایی علیه غیرنظامیان است. کنوانسیون ۱۹۲۵ میلادی ژنو و دیگر اسناد بین‌المللی، ممنوعیت استفاده از این سلاح‌ها را به‌طور واضح و قاطع بیان کرده‌اند؛ به همین دلیل، عراق باید پاسخگو بود اما متأسفانه در دوران جنگ، هیچ اقدام مؤثری برای محاکمه مقامات عراقی انجام نشد.

بر اساس پیش نویس مواد مسئولیت دولت‌ها در قبال اعمال متخلفانه بین‌المللی^{۲۶} هرگاه دولت، مرتکب عمل متخلفانه‌ای شود که برخلاف تعهدات بین‌المللی اش باشد، مسئولیت بین‌المللی دارد. بنابراین، می‌توان چنین بیان کرد که با توجه به استفاده عراق از این سلاح‌ها که موجب نقض تعهدات معاهداتی^{۲۷} و عرفی^{۲۸} است، این کشور به‌عنوان یک دولت، دارای مسئولیت بین‌المللی در قبال خسارات وارده بر ایران و قربانیان این حملات بوده و موظف به جبران خسارت و اعاده حیثیت است و همچنین ارائه تضمین‌های عدم تکرار می‌باشد.

یکی از مهم‌ترین مباحث در واکنش‌های حقوقی به استفاده عراق از سلاح‌های شیمیایی، تعیین مسئولیت کیفری فردی مقامات عراقی است. طبق اصول حقوق بین‌الملل کیفری، مسئولیت نقض‌های بین‌المللی، به فرد مقصر نسبت داده می‌شود، نه صرفاً به دولت یا گروه‌های نظامی؛ به ویژه جنایت جنگی، جنایت علیه بشریت و نسل‌کشی به‌عنوان جنایات بین‌المللی شناخته می‌شوند که مسئولیت آن‌ها به افراد متهم نسبت داده می‌شود.

بر اساس ماده‌های قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲^{۲۹}، دادگاه‌های ایران صلاحیت رسیدگی به استفاده عراق از سلاح‌های شیمیایی را ندارند. این صلاحیت نه‌تنها شامل مقامات عراقی استفاده‌کننده از

26- ILC Draft Articles, 2001

۲۷- پروتکل ژنو

۲۸- اصول بنیادین حقوق جنگ

۲۹- ماده‌های ۴، ۸، ۹

این سلاح‌ها می‌شود، بلکه افرادی که در خارج از کشور، عراق را به این سلاح‌ها مجهز کرده‌اند نیز قابل تعقیب هستند. از آن جا که بیشتر حملات شیمیایی عراق در خاک ایران صورت گرفته، امکان اعمال صلاحیت قضایی ایران بر اساس اصل محل وقوع جرم وجود دارد. حتی در مواردی که این سلاح‌ها در عراق علیه اتباع ایرانی به کار رفته اند، طبق ماده ۸ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲، در صورت عدم رسیدگی قضایی در کشور محل وقوع جرم، دادگاه‌های ایران همچنان صلاحیت دارند. با وجود این، تاکنون رسیدگی جدی در دادگاه‌های عراق یا کشورهای صادرکننده این سلاح‌ها صورت نگرفته و تنها در مواردی مانند محاکمه علی حسن المجید در عراق و فرانس ون آترات در هلند^{۳۰}، این موضوع مورد مورد توجه قرار گرفته است. بنابراین، همچنان امکان پیگیری حقوقی توسط قربانیان ایرانی وجود دارد (حبیب زاده و همکاران، ۱۳۹۷، ۷).

در اصل، از منظر حقوق بین‌المللی، بسیاری از فعالان حقوق بشر بر این باورند که چنین محاکمه‌هایی باید در دادگاه‌های بین‌المللی انجام می‌شد؛ اما به دلیل محدودیت‌های قضایی و سیاسی موجود، نتوانستند به‌طور کامل و جامع مقامات عراق را محاکمه کنند.

۸- نقض حقوق بین‌الملل در نبود دادگاه بین‌المللی خاص

در دوران جنگ ایران و عراق، هیچ دادگاه بین‌المللی برای محاکمه مقامات عراقی به دلیل استفاده از سلاح‌های شیمیایی وجود نداشت و این امر به دلیل نبود یک دادگاه بین‌المللی جنایی عمومی برای رسیدگی به جنایات جنگی پیش از تأسیس دادگاه کیفری بین‌المللی بود. در عوض، مسئولیت‌های قضایی به‌طور عمده به دادگاه‌های ملی واگذار می‌شد که در بسیاری از موارد به دلیل ضعف در سیستم قضایی، فساد و نبود استقلال نتوانستند عدالت را به‌طور مؤثر اجرا کنند. از دیگر معضلات این وضعیت، عدم اجرای مؤثر قطعنامه‌ها و دستورات شورای امنیت سازمان ملل متحد بود؛ این شورا، هیچ گاه اقداماتی برای تشکیل یک دادگاه بین‌المللی خاص یا هیئت تحقیقاتی برای محاکمه مسئولان این حملات انجام نداد و این خلاء موجب شد که مسئولیت‌های بین‌المللی به‌طور کامل و در سطح جهانی پیگیری نشوند.

۳۰- فرمانده سابق صرب‌های بوسنی، محکوم به جنایات جنگی توسط دادگاه بین‌المللی کیفری یوگسلاوی سابق

۸-۱- تقویت سازوکارهای بین‌المللی پس از جنگ

پس از جنگ ایران و عراق و به ویژه پس از حملات شیمیایی علیه حلبچه، جامعه بین‌المللی سعی در تقویت سازوکارهای خود برای جلوگیری از تکرار چنین فجایی کرد. یکی از گام‌های اساسی، تصویب و اجرایی کردن کنوانسیون منع سلاح‌های شیمیایی در سال ۱۹۹۳ میلادی بود. این معاهده به‌طور رسمی، کاربرد سلاح‌های شیمیایی در جنگ‌ها را ممنوع اعلام کرد و سازوکارهای جهانی نظارتی برای پیگیری کشورهای امضاءکننده را فراهم آورد. با اجرای کنوانسیون، کشورها موظف به نابودی ذخایر سلاح‌های شیمیایی خود شدند و نهاد نظارتی تحت عنوان سازمان منع سلاح‌های شیمیایی ایجاد شد. این سازمان، مسئول نظارت بر انطباق کشورها با مفاد کنوانسیون و نظارت بر تخریب سلاح‌های شیمیایی است. به این ترتیب، سازوکارهای نظارتی به‌طور محسوسی به تقویت ضوابط بین‌المللی در این زمینه کمک کرد.

۸-۲- تأثیرات بر حقوق بین‌الملل بشر و حقوق بشردوستانه

استفاده عراق از سلاح‌های شیمیایی در جریان جنگ علیه ایران، منجر به بروز تحولات اساسی در زمینه حقوق بین‌الملل بشر و بشردوستانه شد. اگرچه پیگردهای حقوقی محدودی علیه برخی مقامات این رژیم انجام شد اما همین اقدامات ناکافی نیز نشانه‌ای از پایان مصونیت کامل مرتکبان جنایات جنگی و نقض‌های گسترده حقوق بشر بود. این مسئله موجب تقویت تئوری‌هایی نظیر مسئولیت فردی و ضرورت تأسیس دادگاه‌های بین‌المللی شد که نهایتاً به تأسیس دیوان کیفری بین‌المللی انجامید. این دیوان به‌عنوان نخستین نهاد دائمی بین‌المللی، صلاحیت رسیدگی به جنایات جنگی، جنایات علیه بشریت، نسل‌کشی و تجاوز را دارا است.

۹- مراجع بین‌المللی ذیربط برای رسیدگی به حملات شیمیایی عراق

۹-۱- شورای امنیت سازمان ملل متحد

شورای امنیت سازمان ملل متحد می‌توانست با صدور قطعنامه، استفاده از سلاح‌های شیمیایی را محکوم کرده و با استناد به فصل هفتم منشور ملل متحد، اقداماتی از قبیل تحریم‌های اقتصادی و سیاسی یا حتی مداخله نظامی برای توقف این جنایات اتخاذ نماید. با این حال، به‌رغم اسناد متعدد مبنی بر استفاده عراق از این سلاح‌ها، شورای امنیت سازمان ملل متحد به دلایل سیاسی اقدام مؤثری در این خصوص انجام نداد.

۹-۲- دیوان بین‌المللی دادگستری

ایران می‌توانست با اقامه دعوا علیه عراق، این کشور را به نقض تعهدات بین‌المللی خود به ویژه کنوانسیون ۱۹۲۵ میلادی ژنو محکوم کند. دیوان بین‌المللی دادگستری، صلاحیت بررسی اختلافات بین دولت‌ها را دارد و می‌توانست رأی جهت الزام عراق به پرداخت غرامت یا توقف اقدامات خلاف صادر نماید.

۹-۳- دیوان کیفری بین‌المللی

درباره این که آیا استفاده عراق از سلاح‌های شیمیایی علیه ایران، در صلاحیت دیوان کیفری بین‌المللی قرار می‌گیرد یا خیر؟، نیازمند بررسی و تحلیل چند بعد دارد:

اول- صلاحیت موضوعی.^{۳۱} صلاحیت موضوعی دیوان کیفری بین‌المللی، محدود به مواردی است که این دیوان بر اساس اساسنامه رم می‌تواند رسیدگی کند. براساس ماده ۵ اساسنامه، دیوان کیفری بین‌المللی، صلاحیت رسیدگی به چهار جرم عمده بین‌المللی را دارد جنایت نسل‌کشی، جنایت علیه بشریت، جنایت جنگی و جنایت تجاوز. استفاده از سلاح‌های شیمیایی می‌تواند در دو دسته از جرایم در صلاحیت دیوان کیفری بین‌المللی قرار گیرد: جنایت جنگی که مطابق ماده ۸ اساسنامه رم، استفاده از سلاح‌های شیمیایی در یک درگیری مسلحانه بین‌المللی، مصداق روشن جنایت جنگی محسوب می‌گردد. جنایت علیه بشریت که در صورتی که این اقدامات^{۳۲}، به‌صورت سیستماتیک، گسترده و سازمان یافته علیه غیرنظامیان انجام شده باشد، ممکن است جنایت علیه بشریت نیز تلقی گردد. در نتیجه، اقدامات عراق از منظر حقوق بین‌الملل، جنایت جنگی و احتمالاً جنایت علیه بشریت محسوب می‌گردد و در صلاحیت موضوعی دیوان کیفری بین‌المللی قرار می‌گیرد.

دوم- صلاحیت زمانی.^{۳۳} طبق ماده ۱۱ اساسنامه رم، دیوان کیفری بین‌المللی فقط صلاحیت رسیدگی به جرایمی را دارد که پس از لازم‌الاجرا شدن این سند رخ داده‌اند. حملات شیمیایی عراق علیه ایران، در فاصله سال‌های ۱۹۸۰ تا ۱۹۸۸ میلادی اتفاق افتادند. در نتیجه، خارج از صلاحیت زمانی دیوان کیفری بین‌المللی قرار می‌گیرند.

31- Subject- Matter Jurisdiction

۳۲- حملات شیمیایی

33- Temporal Jurisdiction

سوم- صلاحیت شخصی و سرزمینی.^{۳۴} ایران و عراق از اعضای دیوان کیفری بین‌المللی نبودند؛ در نتیجه، حتی اگر جنایت پس از لازم الاجرا شدن اساسنامه رم رخ داده بود، دیوان کیفری بین‌المللی فقط در صورتی می‌توانست مداخله کند که شورای امنیت سازمان ملل متحد، پرونده را به دیوان کیفری بین‌المللی ارجاع میداد یا یکی از کشورها^{۳۵} عضو اساسنامه رم بودند. عراق در سال ۲۰۰۵ میلادی به اساسنامه رم پیوست اما صلاحیت دیوان کیفری بین‌المللی، نسبت به جرایم پیش از پیوستن اعمال نمی‌شود. از آن جا که چنین اقدامی از سوی شورای امنیت سازمان ملل متحد انجام نشد، لذا دیوان کیفری بین‌المللی صلاحیت لازم را برای پیگیری این پرونده نداشته است. با توجه به فقدان صلاحیت زمانی، عدم عضویت دولت‌های ذیربط و نبود ارجاع از سوی شورای امنیت سازمان ملل متحد، دیوان کیفری بین‌المللی عملاً نتوانسته است به جنایات رخ داده در جنگ ایران و عراق ورود کند.

باین حال، امروزه این نهاد می‌تواند در موارد مشابه و جدید، نقش مهمی در پیگیری مسئولیت فردی مقامات سیاسی و نظامی ایفاء کند. همچنین امکان پیگیری چنین جنایاتی از طریق دادگاه‌های اختصاصی^{۳۶} یا نهادهای شبه قضایی نظیر کمیسیون‌های حقیقت یاب^{۳۷} نیز وجود دارد، هرچند در مورد عراق چنین سازوکاری فعال نشد. این امر با توجه به پیچیدگی‌های خاص که معمولاً شامل مشارکت دولت‌ها و سازمان‌های غیردولتی متعدد می‌شود، بسیار حائز اهمیت است. در واقع نبود وحدت رویه درباره چنین بحران‌هایی و مداخلات سازمان ملل متحد در نظام قضایی کشورها، مانعی برای رسیدگی منسجم و قطعی ایجاد کرده است. از همین روف برای تحقق عدالت انتقالی در این موارد، وجود نهادهای خاصی با اختیارات ویژه ضروری به نظر می‌رسد (شریفی طراز کوهی و مدرس سبزواری، ۱۳۹۵، ۱۴۷).

۱۰- کنوانسیون‌های بین‌المللی مرتبط

۱۰-۱- پروتکل ۱۹۲۵ میلادی ژنو

عراق یکی از امضاءکنندگان این پروتکل بود. اگرچه این پروتکل، ضمانت اجرایی قوی نداشت اما مستند حقوقی مهمی برای محکوم‌سازی اقدامات عراق بود.

۱۰-۲- کنوانسیون سلاح‌های شیمیایی ۱۹۹۳ میلادی

این کنوانسیون پس از پایان جنگ به تصویب رسید. با وجود این که هنگام وقوع جنایات قابل استناد نبود، عراق به‌عنوان عضو این کنوانسیون، موظف به رعایت مفاد آن بود و جامعه بین‌المللی می‌توانست پیگیری‌های حقوقی در راستای نقض احتمالی آن انجام دهد.

۱۱- نقش نهادهای بین‌المللی غیردولتی

۱۱-۱- سازمان‌های حقوق بشری

این نهادها با مستندسازی حملات شیمیایی عراق و انتشار گزارش‌های تحلیلی، افکار عمومی جهانی را نسبت به این جنایات حساس کردند. هرچند این سازمان‌ها صلاحیت قضایی ندارند اما نقش مهمی در فشار بر دولت‌ها و ایجاد زمینه‌های پیگیری بین‌المللی ایفاء کردند.

۱۱-۲- سازمان منع سلاح‌های شیمیایی

این سازمان که بر اساس کنوانسیون ۱۹۹۳ میلادی تشکیل شد، موظف به نظارت بر اجرای مفاد آن و بررسی موارد نقض توسط کشورها است. سازمان منع سلاح‌های شیمیایی^{۳۸} می‌توانست خواستار اعمال تحریم یا ارجاع پرونده به شورای امنیت سازمان ملل متحد شود. در مورد حملات شیمیایی عراق، با توجه به وقوع آن‌ها پیش از تشکیل این سازمان، امکان اقدام مستقیم وجود نداشت اما در سال‌های بعد، همکاری‌هایی در راستای خلع سلاح شیمیایی عراق صورت گرفت.

۱۱-۳- جوامع بین‌المللی و دولت‌ها

دولت‌های مختلف می‌توانستند با فشارهای دیپلماتیک، تحریم یا حمایت از اقدامات حقوقی علیه عراق، نقشی مؤثر در استفاده از سلاح‌های شیمیایی و تحقق عدالت ایفاء کنند. با این حال، منافع سیاسی بسیاری از کشورها مانع از اتخاذ تصمیمات قاطع شد.

۱۲- امکان تشکیل دادگاه بین‌المللی برای استفاده عراق از سلاح‌های شیمیایی

از نظر حقوق بین‌الملل امکان تشکیل محکمه بین‌المللی وجود داشت اما از طریق دیوان کیفری بین‌المللی، این امکان‌پذیر نبود. اما موارد ذیل امکان‌پذیر بود.

۱۲-۱- تشکیل دادگاه ویژه بین‌المللی^{۳۹}

دادگاه یوگسلاوی سابق^{۴۰} و دادگاه رواندا^{۴۱} این دادگاه‌ها توسط قطعنامه شورای امنیت سازمان ملل متحد و طبق فصل هفتم منشور ملل متحد تأسیس شدند. در ارتباط با عراق، اگر شورای امنیت سازمان ملل متحد می‌خواست، می‌توانست دادگاهی مشابه برای رسیدگی به جنایات جنگی عراق از جمله حملات شیمیایی تشکیل دهد. اما چنین اقدامی انجام نشد، زیرا برخی اعضای دائم شورای امنیت^{۴۲} از عراق حمایت سیاسی می‌کردند.

۱۲-۲- تشکیل دادگاه بین‌المللی مختلط^{۴۳}

نوعی دادگاه مشترک با ترکیب قوانین داخلی و بین‌المللی که در کشورهای دیگر استفاده شده است. مانند دادگاه ویژه سیرالئون و دادگاه خمرهای سرخ در کامبوج. ایران می‌توانست پیشنهاد دهد که دادگاهی با همکاری سازمان ملل متحد برای بررسی جنایات عراق، از جمله استفاده از سلاح‌های شیمیایی ایجاد شود، اما این مسیر هم به حمایت شورای امنیت سازمان ملل متحد یا حداقل مجمع عمومی نیاز داشت.

۱۲-۳- پیگیری از طریق دیوان بین‌المللی دادگستری

ایران می‌توانست به دلیل نقض حقوق بین‌الملل^{۴۴} از عراق به دیوان بین‌المللی دادگستری، شکایت کند اما باید این نکته را مورد توجه قرار داد که دیوان بین‌المللی دادگستری، فقط به اختلافات بین دولت‌ها رسیدگی می‌کند نه جنبه کیفری فردی و نیاز به رضایت قبلی یا صریح هر دو طرف برای رسیدگی دارد.

39- Ad Hoc Tribunal

40- ICTY

41- ICTR

۴۲- ایالات متحده آمریکا، فرانسه و شوروی سابق

43- Hybrid Tribunal

۴۴- مانند پروتکل ۱۹۲۵ میلادی ژنو

ایران در سال ۱۹۹۱ میلادی، شکایتی کلی علیه عراق بابت تجاوز به خاکش مطرح کرد اما به دلیل تحولات سیاسی و جنگ خلیج فارس، پیگیری متوقف شد. در نتیجه، از نظر حقوق بین‌الملل، تشکیل یک محکمه بین‌المللی برای رسیدگی به استفاده عراق از سلاح‌های شیمیایی کاملاً ممکن بود اما نیازمند اراده شورای امنیت سازمان ملل متحد یا همکاری ایران با سازمان ملل متحد برای تشکیل دادگاه مختلط یا پیگیری از طریق دیوان بین‌المللی دادگستری. اما به دلیل ملاحظات سیاسی و حمایت برخی قدرت‌ها از عراق در دهه ۱۹۸۰ میلادی، این امکان هرگز عملی نشد.

۱۳- امکان سنجی تشکیل دادگاه ویژه بین‌المللی برای بررسی جنایات صدام حسین با الهام از مدل دادگاه رفیق حریری

دادگاه ویژه لبنان^{۴۵} در سال ۲۰۰۹ میلادی بر پایه قطعنامه‌های شورای امنیت سازمان ملل متحد و توافق دولت لبنان با سازمان ملل متحد، برای پیگرد ترور رفیق حریری و بیست و یک قربانی دیگر تشکیل شد. این دادگاه نمونه‌ای از دادخواهی فراملی است که نشان می‌دهد امکان تشکیل دادگاه‌های ویژه برای جنایات شیمیایی عراق نیز وجود داشت، اما موانع سیاسی و عدم همکاری عراق مانع آن شد. این موانع شامل نبود اراده سیاسی شورای امنیت سازمان ملل متحد در زمان وقوع جنایات به دلیل نفوذ برخی دولت‌ها^{۴۶}؛ عدم همکاری دولت عراق در دوره صدام و بعد از آن با چنین ابتکارهایی؛ نبود فشار مؤثر از سوی جامعه بین‌الملل مانند آنچه در مورد لبنان رخ داد؛ محاکمه صدام در دادگاه عالی عراق در سال ۲۰۰۶ میلادی به جرم قتل عام الدجیل که اجازه نداد پرونده‌های دیگر مانند حلبچه به‌طور مستقل بررسی شوند. در شرایط تنوریک، شورای امنیت سازمان ملل متحد می‌تواند با تصویب قطعنامه مشابه، دادگاهی ویژه برای پیگرد جنایات رژیم عراق تشکیل دهد اما این امر نیازمند اجماع قدرت‌های بزرگ و فشار بین‌المللی است. اگر اراده سیاسی و فشار جهانی وجود داشته باشد، هنوز امکان تشکیل دادگاه حقیقت یاب یا کیفری ویژه برای جنایات جنگی عراق وجود دارد. این دادگاه‌ها می‌توانند به‌صورت داخلی^{۴۷} یا بین‌المللی^{۴۸} باشند.

45- Special Tribunal for Lebanon

۴۶- به ویژه ایالات متحده آمریکا، فرانسه و شوروی سابق

۴۷- برای محاکمه جنایتکاران جنگی در کشور خود

۴۸- از طریق دیوان بین‌المللی کیفری برای نقض قوانین جنگی و حقوق بشر

نتیجه

استفاده گسترده و سیستماتیک عراق از سلاح‌های شیمیایی در جنگ، نقض صریح قواعد آمره حقوق بین‌الملل و اصول بنیادین حقوق بشردوستانه بود. این اقدامات، به‌ویژه در حملات به مناطق غیرنظامی، مصداق بارز جنایت جنگی و در پاره‌ای موارد جنایت علیه بشریت محسوب می‌گردند. با وجود اثبات این جنایات از طریق گزارش‌های سازمان ملل متحد و نهادهای مستقل، واکنش جامعه بین‌المللی به دلیل ملاحظات سیاسی قدرت‌های بزرگ، ضعیف و غیرمؤثر بود. بی‌عملی شورای امنیت سازمان ملل متحد و نبود سازوکارهای قضایی بین‌المللی کارآمد در آن دوران، موجب مصونیت عاملان و تداوم رنج قربانیان شد.

این رویدادها، خलाهاى ساختارى نظام حقوق بین‌الملل در پیشگیری و پاسخگویی به جنایات مشابه را آشکار کرد و ضرورت تقویت نهادهای کیفری بین‌المللی و تدوین معاهدات جامع‌تر را پررنگ‌تر ساخت. همچنین، لزوم تشکیل دادگاه‌های ویژه بین‌المللی یا سازوکارهای حقیقت‌یاب برای رسیدگی به جنایات گذشته و احیای حقوق قربانیان، از جمله درس‌های کلیدی این واقعه است. تجربه تلخ استفاده گسترده عراق از سلاح‌های شیمیایی علیه ایران در دهه ۱۹۸۰ میلادی، به‌ویژه در حملاتی نظیر حلبچه و سردشت، نه تنها یکی از آشکارترین مصادیق نقض حقوق بین‌الملل بشردوستانه و حقوق بشر در قرن بیستم میلادی بود، بلکه آزمونی برای جامعه بین‌الملل در قبال اصل عدم مجازات جنایتکاران جنگی به شمار می‌رفت.

درحالی‌که شواهد فراوانی از استفاده مکرر و عامدانه عراق از گازهای سمی علیه غیرنظامیان و رزمندگان ایرانی در اسناد سازمان ملل متحد، گزارش‌های صلیب سرخ و دیده‌بان حقوق بشر وجود داشت، واکنش بین‌المللی عموماً با سکوت، بی‌عملی و یا حتی در مواردی، همدستی سیاسی همراه بود. این رویکرد نه تنها مشروعیت نهادهای بین‌المللی را زیرسؤال برد، بلکه زمینه ساز تکرار چنین جنایاتی در بحران‌های بعدی شد. یکی از مهم‌ترین نمونه‌های این تکرار، بحران اخیر غزه و گزارش‌های متعدد از به‌کارگیری فسفر سفید توسط ارتش اسرائیل است. سازمان‌هایی نظیر دیده‌بان حقوق بشر و عفو بین‌الملل در سال‌های ۲۰۰۸ میلادی و ۲۰۰۹ میلادی اسناد معتبری از استفاده غیرقانونی از این سلاح‌ها علیه غیرنظامیان فلسطینی منتشر کردند؛ بااین‌حال، همان‌الگوی سکوت یا بی‌تفاوتی که در دهه ۱۹۸۰ میلادی در قبال ایران تجربه شد، بار دیگر در مورد فلسطین نیز تکرار گردید. این امر نشان می‌دهد که فقدان پاسخ‌گویی مؤثر به جنایات جنگی، به بازتولید

نقض حقوق بشردوستانه در بحران‌های معاصر منجر شده است.

افزون بر آن، فقدان اراده برای رسیدگی قضایی بین‌المللی به استفاده عراق از سلاح‌های شیمیایی، به‌ویژه در دادگاه ویژه صدام حسین که این جنایات به‌طور عامدانه از موضوع رسیدگی حذف شد، پیامی آشکار برای ناقضان حقوق بین‌الملل بود: مصونیت همچنان ممکن است. این در حالی است که حقوق بین‌الملل کیفری، از جمله در اساسنامه رم، استفاده از سلاح‌های شیمیایی را صراحتاً مشمول جنایات جنگی می‌داند. تحلیل تطبیقی میان پرونده ایران و غزه بیانگر آن است که تا زمانی که عدالت کیفری بین‌المللی از حوزه اصول به قلمرو اجرا منتقل نشود، جنایات مشابه با شکل و شدت متفاوت، در جغرافیاهای گوناگون تکرار خواهد شد. از این‌رو، واکنش جامعه جهانی به فجایع گذشته، نه یک رویداد تاریخی بسته، بلکه شاخصی تعیین‌کننده برای آینده نظم حقوقی بین‌المللی است. در نهایت، تقویت تعهدات دولت‌ها به رعایت حقوق بشردوستانه و کاهش تأثیرگذاری منافع سیاسی بر فرایندهای عدالت بین‌المللی، گامی ضروری برای جلوگیری از تکرار چنین فجایعی در آینده به شمار می‌رود.

پیشنهاد

تقویت سازوکارهای قضایی بین‌المللی: اول- تشکیل دادگاه‌های ویژه بین‌المللی: ایجاد نهادهای قضایی ویژه با حمایت شورای امنیت سازمان ملل متحد برای رسیدگی به جنایات تاریخی نظیر حملات شیمیایی عراق. دوم- اصلاح صلاحیت زمانی دیوان کیفری بین‌المللی: پیشنهاد بازنگری در اساسنامه رم به منظور امکان رسیدگی به جنایات پیش از تأسیس دیوان کیفری بین‌المللی در موارد استثنایی و با تصویب شورای امنیت سازمان ملل متحد.

کاهش تأثیر ملاحظات سیاسی در شورای امنیت سازمان ملل متحد: اول- ایجاد مکانیسم‌های مستقل تحقیق: تشکیل هیئت‌های حقیقت‌یاب بی‌طرف تحت نظارت مجمع عمومی سازمان ملل متحد برای بررسی جنایات جنگی، فارغ از وتوی قدرت‌های بزرگ. دوم- الزام شورای امنیت سازمان ملل متحد به پاسخگویی: تدوین قطعنامه‌هایی برای الزام شورای امنیت سازمان ملل متحد به اقدام فوری در مورد نقض فاحش حقوق بشردوستانه، حتی با وجود اختلافات سیاسی.

حمایت از قربانیان و جبران خسارات: اول- تأسیس صندوق بین‌المللی جبران خسارات: ایجاد

صندوقی تحت نظارت سازمان ملل متحد برای حمایت مالی، درمانی و روانی از قربانیان حملات شیمیایی و بازماندگان آن‌ها. دوم- الزام دولت‌های مسئول به پرداخت غرامت: استفاده از سازوکارهای حقوقی بین‌المللی برای وادار کردن دولت‌ها^{۴۹} یا شرکت‌های همدست به جبران خسارات وارده.

تقویت نظارت بر تولید و انتقال سلاح‌های شیمیایی: اول- اعمال تحریم‌های هدفمند: تحریم شرکت‌ها و کشورهایی که در تولید یا انتقال مواد شیمیایی به مناطق درگیر مناقشه مشارکت دارند. دوم- تقویت نقش سازمان منع سلاح‌های شیمیایی: گسترش اختیارات این سازمان برای بازرسی‌های پیشگیرانه و مجازات نقض کنندگان کنوانسیون ۱۹۹۳ میلادی.

بازنگری در مفهوم مصونیت: لغو مصونیت مقامات دولتی: اصلاح قوانین بین‌المللی برای محروم کردن مرتکبان جنایات جنگی از مصونیت قضایی، حتی پس از پایان مسئولیت رسمی.

ملاحظات اخلاقی: موارد مربوط به اخلاق در پژوهش و نیز امانتداری در استناد به متون و ارجاعات مقاله تماماً رعایت گردیده است.

تعارض منافع: تعارض منافع در این مقاله وجود ندارد.

تأمین اعتبار پژوهش: این پژوهش بدون تأمین اعتبار مالی نگارش یافته است.

منابع

فارسی

- اردلان، اسعد و فرهودی مقدم، محمد رامبد، ۱۳۹۴، ارزیابی حقوقی فاجعه حلبچه و انفال و تأثیرات آن در

تحول حقوق بین‌الملل، **فصلنامه تحقیقات حقوق خصوصی و کیفری**، شماره ۲۵.

- بی‌نا، احراز قضایی استفاده عراق از سلاح‌های شیمیایی در طول جنگ تحمیلی علیه ایران، ۱۳۸۵، **فصلنامه**

حقوقی بین‌المللی، شماره ۳۴.

- حبیب زاده، توکل؛ اقبالی، کیوان؛ سمیعی منش، نجمه، ۱۳۹۷، راهکارهای دادخواهی قربانیان سلاح شیمیایی

در جنگ تحمیلی در نظام قضایی جمهوری اسلامی ایران، **مجله حقوقی دادگستری**، شماره ۱۰۴.

- زمانی، سیدقاسم، ۱۳۸۶، تأملی بر حکم دادگاه استیناف شهر لاهه (مورخ ۹ می ۲۰۰۷) در مورد معاونت در

- کاربرد سلاح‌های شیمیایی توسط عراق، **فصلنامه حقوقی بین‌المللی**، شماره ۳۷.
- شریفی طراز کوهی، حسین و مدرس سبزواری، ساسان، ۱۳۹۵، کاربرد تسلیحات شیمیایی در جنگ ایران و عراق از منظر حقوق بین‌الملل کیفری، **فصلنامه پژوهش حقوق عمومی**، شماره ۵۲.
- علایی، حسین و خواجه کاوسی، بابک، ۱۳۷۴، **صنایع، تسلیحات و خلع سلاح شیمیایی**، چاپ دوم، تهران، انتشارات وزارت امور خارجه.

لاتین

- Amnesty International. 1988. Iraq: The Poison Gas Attacks on Halabja.
- Convention on the prohibition of the Development, Production, Stockpiling and use of chemical weapons and on their Destruction, chemical weapons convention, 1993.
- Geneva Protocol. 1925. Protocol for the Prohibition of the use in war of Asphyxiating, Poisonous or other gases, and of Bacteriological Methods of Warfare.
- International Law Commission. 2001. Draft Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts.
- United Nations. 1998. Rome Statute of the International Criminal Court.
- United Nations Security Council. 1986. Reports of the Secretary- general on the use of Chemical Weapons in the Conflict between Iran and Iraq.
- Iran Ministry of Foreign Affairs. 1980. Official Communications and Reports Submitted to the United Nations on Chemical Attacks by Iraq.

An Analysis of Key Changes in UCP 500 Compared to UCP 600

Homayoun Mafi, Sodabeh Asadian

Judicial Justice in Islamic Criminal Laws

Abolfath Khaleghi, Maryam Khalil Dokht

The Effects of the Pandemic on the Expansion of Terrorism

Mohsen Molaei Fard, Hadi Masoudi Far

Female Victimization Within the Family: Strategies and Foundations for Criminal Protection

Sayyed Alireza Mirkamali, Zahra Mahmoudi, Omid Zeynali

Challenges and Strategies for Implementing Hijab and Chastity

Mahmoud Habibi Tabar, Narges Zandi Aliabadi

Criticism of the Regulations of Article 3 of the Law on the Obligation to Officially Register Real Estate Transactions

Kousar Nazari, Ebrahim Yaghouti

A Comparative Study of the Principle of Good Faith in Iranian and French Law Based on the 2016 Reforms

akbar azimi

Recognition of the Right to the Environment in the Light of International Documents and Judicial Procedures

Mona Davanlou

Reflection on the Trend of Artificial Intelligence in Crime Prevention

Ali Najafi, Sayyed Mohsen Mousavi Far

Feasibility of Criminal and Legal Prosecution of Government Officials in Violation of Citizens' Right to Health

Abolhasan Jannati, Zainab Hashemi Baghi

A Comparative Critique and Analysis of the Nature of Smart Contracts in the Legal Systems of Iran and the United States of America

Amal Solimani, Maryam Eskandari

Comparative Analysis of the Crime of Aggressive Possession of Movable Property in Iranian and English Law:

Principles, Elements and Enforcement Guarantees

Amir Mohammad Mahrokh, Saeid Babaei

Peace Within Iran's Laws, a Comparative Analysis with Other Ways of Dispute Resolution

Mohammadbagher Parsa Pour, Azam Lotfi Neyestanek

Legal Effects and Consequences of Invoking the Rule of Necessity in International Law

Sayyed Mohammad Pedram Bathaei

Analysis of Crimes Related to Speculation Iranian and French Criminal Law

Vahid Kioumars

Comparative Study of Damage Caused by Damage in Iranian Law and International Sale of Goods Convention

Amirmohammad Tavakoli, Setayesh Haj Rajabali Tehrani

A Comparative Analysis of Unilateral Sanctions and Security Council Sanctions: Legal Analysis and Extraterritorial Implications

Sayyed Foad Alavi, Ali Taghi Zadeh, Mohammad Javad Ghasabi Fard

Crimes and Accidents Arising from Work in Iranian and French Law

Sima Soudagar

The Legal Status of the Use of Chemical Weapons by Iraq Against Iran from the Perspective of International Law

Sara Farzadi Mehr, Mojtaba Nazif, Qasim Moghadamian, Esmaeil Amouri

Criminal Policy Alternatives to Imprisonment in Crimes of the United States Armed Forces

Amirhasan Abolhasani, Sayyed Yahya Alavi, Elham Zare

Contract for the Carriage of Goods in the Legal Systems of Iran and France

Mahshid Sadat Tabaei, Fahimeh Taherloo

Establishing Rules of Artificial Intelligence in Combating Money Laundering and Asset Recovery

Ali Moyed Ahmadi, Amirreza Mahmoudi

Ownership of Mars from the Perspective of the 1967 Outer Space Treaty: Legal Analysis of Conflicts and Solutions

Mahdi Gharedaqui

Analysis of the Iranian Legislator's Criminal Policy Against Terrorist Crimes: Challenges and Solutions

Mostafa Rezaei

Conflict of Principles Governing Urban Lands with Property Rights in the Iranian Legal System

Sayyed Mohammadbagher Haghighyeghi, Farzin Yazdan Panah, Hamidreza Konari Zhadeh

A Jurisprudential-Legal Analysis of the Non-Enforceability of the Wife's Right to Divorce Clause in Marriage Contracts

Vahid Parsaei Daadras

The Position of Contract Interpretation in the Iranian Legal System

Aslan Alizadeh, Esmaeil Hoseini

Implementing the Decisions of the Court of Arbitration for Sport at the National Level

Sepideh Ahmadian Fard

Compensation for Personal Loss in Quasi-Crimes and its Examples in Criminal Laws: A Legal and Judicial Review

Meysam Hasani Zadeh

A Jurisprudential and Legal Study of Artificial Insemination in Iran

Fatemeh Moezzi, Hanieh Akbari, Hadi Rousta